

dc_500_12

Doktori értekezés tézisei

A magyarság korai történetének sarokpontjai

Elméletek az újabb irodalom tükrében

Zimonyi István

Szeged
2012

1. A disszertáció témaválasztása és célja

A magyarság korai története a nemzettudat fontos része. Kutatása összetett és komplex megközelítést igényel. Nyelvtörténeti, régészeti és történeti eredményeket kell integrálni, hogy minél hitelesebb képet kapjunk, az összes szükséges szaktudományban való jártasság azonban lehetetlen vállalkozás. Így egy szűkebb szempontrendszert kell alkalmaznunk. Jelen munkában a történeti megközelítést választottuk, amit kiegészítettünk a nyelvtörténet újabb eredményeivel.

A korai magyar történet kutatásában az elmúlt száz évben többé-kevésbé konszenzus volt a tekintetben, hogy a magyar nyelvet beszélő csoport(ok) valahol a Volga–Ob közötti erdővidéken éltek, és onnan indultak vándorútra, amelynek első ismert állomása a 9. században Etelköz volt, a Fekete-tenger északi partján. A vándorlás útvonalával kapcsolatban két alapértelmezés ismert: az egyik értelmében a keleti erdővidéktől (Volga–Káma) közvetlenül a Fekete-tenger északi partjára költöztek elődeink. A másik elképzelés szerint pedig a Kaukázus előterébe vándoroltak, ahol hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak, majd innen a Fekete-tenger északi partjára. A kronológiai keretekről három alapelképzelés olvasható a leggyakrabban az irodalomban. A Volga–Káma és Ob közötti területről volt egy korai elvándorlás, amit a 6–7. századra tesznek, emellett a téma kutatói feltételeznek egy 750 körüli és egy 830-as évekre tehető migrációt.

A dolgozatban arra a kérdésre kerestem választ, hogy ezek a koncepciók mire épültek, és jelenleg hol tart a kutatás. Így az első fejezetében a Volga–Káma vidéki magyar szállásterület problematikáját vettem számba, tehát azt vizsgáltam, mi köti a kutatást ehhez a régióhoz. A második fejezet a magyarság történetének steppei korszakára vonatkozó alapkérdéseire kereste a választ a magyar nyelv török jövevényszavainak és az írott forrásoknak az adataira támaszkodva. A harmadik részben a honfoglalás és a kereszténység felvétele tágabb történeti háttérének felvázolására tettem kísérletet.

2. A kutatás alapját képező források

A magyarság korai történetének helyszínei a Volga-vidék, a kelet-európai steppe és a Kárpát-medence. Az e területekhez kapcsolódó kutatások közül a nyelvtörténeti adatokra és az írott forrásokra támaszkodva átfogó kép kialakítására törekedtem. Nyelvtörténet tekintetében a magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos kutatások történeti aspektusaira összpontosítottam, ugyanis 2011-ben jelent meg a témát feldolgozó alapmű, Róna-Tas András és Berta Árpád neve alatt *West Old Turkic* címen.

Az írott források elemzésénél a muszlim kútfők kritikai kiadását használtam, a többi esetben a mérvadó fordítások felhasználására támaszkodtam. A korai magyar történet két alapforrásával kapcsolatos legfontosabb eredmények ismertetése elkerülhetetlen volt. Bíborbanszületett Konstantín *De administrando imperio* című munkájával foglalkozó szakirodalmat áttekintve önálló véleményalkotásra két keleti szempont, a szavárdok kaukázusi története, illetve a Perzsia fogalom értelmezése terén nyílt mód. A magyarság 9. századi történetének másik a fő forrása a Ğayhānī-hagyományból rekonstruálható leírás. Itt saját kutatásokra, a 2005-ben megjelent Ğayhānī-hagyományt feldolgozó önálló kötetre támaszkodtam.

3. A kutatás főbb eredményei

A magyarság legkorábbi története a Volga és az Ob közötti területhez kapcsolódik. A finnugor nyelvészeti megállapította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közül az ugor nyelvághoz tartozik, így a magyar nyelvű közösségek a legközelebbi nyelvrokonaik, azaz a hanti és manysi nyelvű csoportokkal élhettek együtt az Ob és Közép-Volga között. Az ősmagyar nyelv kialakulása a Kr. e. 1. évezred első felében mehetett végbe. A nyelvtudományban a nyelvrokonság egy fogalmilag körülírt és megalapozott terminus, amelynek érvényességi körét szigorúan meghatározták. Nagyon gyakran előfordul azonban az, hogy ezt a modellt alkalmazzák a népek közötti rokonságra is. Holott szociológiailag népen általában egy olyan nagyobb csoportot értünk,

amelynek tagjai személyesen nem ismerik egymást, így annak összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. A mi-tudat hordozója a vérségi köteléken alapuló modell (család, nemzetség), amelyet kivetítenek az egész közösségre, így ez nyilvánvalóan fikcióvá válik, és nem beszélhetünk tényleges rokonságról. Ez az elképzelés általában valamilyen eredetmítoszban ölt testet. Az eredetmítosz mellett, mint erre Szűcs Jenő is felhívta a figyelmet, a közös kultúra és nyelv a másik két meghatározó elem, ugyanakkor az etnikai kialakulás folyamatának alapvető kelléke a szilárd politikai keret. Anthony D. Smith a nemzetről írott összefoglaló munkájában az etnikumot a következőképpen határozza meg: „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, specifikus területtel és szolidaritás-érzéssel.” Az etnikum vagy nép esetében rokoni viszony már önmagában fikció. Ezek után nyilvánvaló, hogy két nép közötti rokoni kapcsolat felállítása fogalmilag nyilvánvalóan képtelenség. Miután az etnikum szempontjából két fontos meghatározó jellegzetességben, azaz a nyelvrokonság és az eredetmítosz vérközösség-képzetében, explicit módon a rokonság használható fogalom, az a látszat keletkezett, hogy lehet néprokonságról is beszélni. Ráadásul ezt a nyelv maga is rögzítette és a modern korban a nyelv és nemzet között szoros összefüggés látható. Így aztán szinte észrevétlenül a nyelvrokonság átalakul néprokonsággá, még olyan esetekben is, amikor a szerző tudatában van annak, hogy a nyelvtörténetet nem lehet azonosítani a néptörténettel. Azonban nem beszélhetünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mikor finnugor népet említ a tudomány, akkor valójában finnugor nyelvet beszélő közösségről van szó. Ez tulajdonképpen egyszerűsítés, ami azonban nehezen megy át köztudatba.

A kérdés persze az, hogy a magyar nyelvben fennmaradó jövevényszavak, amelyek részben a magyarággal kapcsolatba került idegen nyelvű népek, részben a honfoglaló magyarság kialakulásában résztvevő török (kabar, berszil~bercel stb.), iráni (alán, horezmi~káliz) és szláv nyelvű csoportok emlékeit őrzik, vajon részesei-e a magyarság korai történetének, miután körükben a magyar nyelv dominánssá vált, és ezek a más nyelvű csoportok nyelvileg asszimilálódtak. Nyilván történetileg tarthatatlan az az álláspont, hogy ezeket kizárjuk a magyar nép korai történetéből. Egyértelmű, hogy a kelet-európai török, iráni és szláv nyelvű népek és közösségek 5–10. századi történetének tanulmányozása elengedhetetlen a honfoglaló magyar nép létrejöttének kutatásában.

A forrásokban a 10. századtól a Volga–Káma vidéken kimutatható egy magyar néprész. Legkorábban erről a muszlim források számoltak be. A Balhī-hagyomány a 10. század első évtizedeiből már egyértelműen kétféle magyarokról tud: a Volgától keletre és a Kárpát-medencében élő magyarságról. Ez a hagyomány egészen a mongol korig nyomon követhető a muszlim forrásokban. A domonkos rendi szerzetes, Julianus közvetlenül a tatárjárás előtt találta meg a Volga–Káma vidéken maradt magyarokat, akikkel beszélgetni tudott magyarul, és akiknél még élt az a tudat, hogy „a magyarok tőlük származnak”. Julianus a középkori gondolkodásnak megfelelően értelmezve a helyzetet, a magyarság bölcsőjét a megtalált keleti magyarság területére helyezte. A Jugria-elmélet, amely az orosz krónikások névhasználatán alapuló teóriája, a Julianus által őshazának tekintett vidékhez kapcsolódva, sőt, azt erősítve vált tévesen egy ideig elfogadott tudományos tézissé, ami ma már csak tudománytörténeti érdekesség.

Mindazonáltal a Volga–Káma vidéken élt, a nyelvtörténet által kikövetkeztetett ősmagyar nyelven beszélő csoportok és a 10. századtól a 13. századig adatolható keleti magyarság viszonya tisztázatlan. Az ősmagyar nyelvet beszélő csoportok közül a többség részt vett a magyar etnogenezisben, ugyanakkor szinte biztosan feltételezhető, hogy egyes közösségek helyben maradtak. A 9. században az írott forrásokban már megjelenő magyar nép kialakulását történeti szempontból két-háromszáz évre tehetjük, kb. ennyi szükséges a gentilis tudat kialakulásához. A magyarság egy töredéke valószínűleg a 9. század végén elszakadva a népalakulat zömétől, északra húzódott, ahol több mint három évszázad múltán Julianus rájuk talált. Felmerül a kérdés: vajon a Volga–Káma vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportok, és a 9. század végén betelepült magyar diaszpórák között volt-e valamiféle kapcsolat? Sajnos, erre nem tudunk válaszolni. Azért is rendkívül bonyolult a helyzet, mert a magyar nyelv kialakulása és a Volga-vidéki magyar töredék

megjelenése között másfél-kétezer év különbség van, aminek történeti áthidalása források hiányában jelenleg reménytelen vállalkozásnak tűnik.

A korai magyarokra vonatkozó írott forrásokkal csak a 9. század derekától, inkább második felétől rendelkezünk, a magyarság 5–8. századi történeti–földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságai és Kelet-Európa történetének adatai segítségével rekonstruálták.

Az oszmán kor előtti török jövevényszavainkat két rétegbe sorolták a nyelvtörténészek: a honfoglalás előtti és az ún. középső rétegbe, ami nyilvánvalóan kronológiai elkülönítés. Ugyanakkor az átadó nyelv szempontjából a korai, vagyis a honfoglalás előtti réteg esetében bolgár-török vagy csuvasos típusú török nyelvre gondoltak, míg a középső rétegre a besenyő és kun vagy csak a kun elnevezést használják. Miután Gombocz Zoltán, majd nyomában Németh Gyula is abból indult ki, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaink csuvasos vagy bolgár-török típusúak, úgy vélték, a köztörök kritérium alapvetően a középső réteg török jövevényszavaira jellemző, mivel történetileg ismert volt, hogy a besenyők és kunok betelepültek a Kárpát-medencébe és beolvadtak a magyarságba. Mivel a kunok nyelvét ismerjük, a besenyőkről pedig feltételezzük, hogy nyelvük köztörök volt, így nyelvi szempontból a dolog rendben is lenne. Azonban van egy logikai probléma: a besenyő–kun réteg minden bizonnyal köztörök szavakat tartalmaz, de felmerül a kérdés, vajon kizárható-e, hogy a honfoglalás előtt nem kerülhettek köztörök elemek a magyar nyelvbe. Eddig abból indultak ki, hogy amelyik jövevényszó köztörök kritériummal bír, az a középső rétegbe tartozik.

A korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett, amely bolgár-török nyelvet beszélt. Gombocz és Németh a nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében csak a volgai bulgár terület és a Fekete-tenger környéki bulgár-ogur-onogur területek jöhettek szóba. Az is meghatározó volt, hogy Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta. Ennek következtében úgy vélte, hogy a magyarság 600 és 800 között a volgai bulgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez, vagy 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga vidékéről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatabbra vonult, hogy elkerüljék a kazárokat.

A kazár nyelvet Gombocz nyomán Németh is köztöröknek határozta meg, míg újabban Ligeti Lajos és Róna-Tas András csuvasosnak vagy bolgár-töröknek vélik. Az új eredmények tükrében a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, így a 9. századot megelőzően a magyarság szálláshelyének megállapítását más módszerekkel kell megkísérelni.

A magyar nyelv török jövevényszavai lehetőséget adnak bizonyos történeti következtetések levonására. Ezek közül a növény- és életföldrajz, az átvett szavak kultúrtörténeti tanulságai, illetve a kronológiai rétegek és lehetséges nyelvjárások elválasztása érdemelnek külön figyelmet. A fa- és más növényneveink, halneveink, a szőlő és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszhatott. Kultúrtörténeti szempontból az állattenyésztés, solymászat, társadalmi, politikai és vallási élet török jövevényszavai egy hagyományos nomád társadalom meglétére utalhatnak, ugyanakkor a mezőgazdasággal kapcsolatos terminusok magas színvonalon álló földművelésre, kertészetre, szőlő- és borkultúrára utalnak, ami túlmutat a nomád életmód keretein. A jövevényszavak kronológiájának és rétegeinek alapján Ligeti, nyomában Róna-Tas és Berta három-négyszáz éves nyelvi érintkezést lát indokoltnak. Nem véletlenül helyeznek ekkora súlyt a magyar nyelv török jövevényszavaira a magyarság 7–9. századi történetében.

A kelet-európai steppe 4–10. századi történetének nyugati, bizánci és muszlim forrásai értesüléseinek jellegét és megbízhatóságát alapvetően a nomádokkal szomszédos letelepült hatalmak politikai, vallási, kereskedelmi, diplomáciai érdekei határozták meg. A nyugati, vagyis a latin nyelvű források a Kárpát-medencében és ritkábban a Fekete-tengertől északra található stepperégióban zajló eseményekről számoltak be. A bizánci szerzők, mivel a Balkán, a Krím félsziget és a Kaukázus nyugati fele birodalmuk érdekszférájába tartozott, az ott és a szomszédos

területeken folyó események miatt az egész kelet-európai steppére jó rálátással rendelkeztek. A muszlim források érdeklődése mögött először a katonai szempontok domináltak, ugyanis a Kaukázuson átkelve többször is kísérletet tettek a Kaukázus északi előterének meghódítására a 8. század első felében. Később a kereskedelmi kapcsolatok, illetve a térítés kapott nagyobb hangsúlyt. Ekkor a Kaukázuson keresztül menő kereskedelem, illetve a számánidák kereskedelmi és vallási politikája, valamint a Kordovai Kalifátus diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai révén gyűjtöttek értékes adatokat Kelet-Európáról.

A magyarság korai történetének szempontjából ugyanakkor fontos megállapítani, hogy mind a bizánci történetírás, mind a keleti szerzők kevés használható információt szolgáltatnak Kelet-Európa történetének 8–9. századi korszakáról. A 8. század első felében jelentős átrendeződés következett be Eurázsia történetében. Az iszlám közép-ázsiai térhódításával Transzoxánia muszlim kézre került, és a muszlimok 751-ben Talasznál Kínával kerültek szembe. A 8. század közepén az ujgurok megdöntötték a Türk Kaganátust. Kínában pedig az An-lu-san lázadás következtében a Tang-dinasztia történetének új szakaszába lép, amely a korábbi nagy expanzív politika végét jelentette. A politikai átrendeződésnek a forrásanyagra is döntő befolyása volt, ugyanis 760-tól mintegy másfélszáz évre az információk rendkívüli módon lecsökkentek. Míg 760-ig a kínai, muszlim, szogd, sőt türk források viszonylag bőségesen adtak hírt a területen végbemenő eseményekről és folyamatokról, ezután a 10. század elejéig nagyon gyér anyag áll a kutatás rendelkezésére. A bizánci történetírásban a 7. század végétől a 9. század elejéig komoly visszaesés van, ami egybeesik a képrombolók és képimádók közötti viszály, illetve a kalifátus elleni háborúskodás időszakával. A korabeli források hiányát feltehetően a vallási és háborús körülmények miatti pusztulással lehet magyarázni.

A korai magyarság történetének legfontosabb bizánci forrása Bíborbanszületett Konstantín „A birodalom kormányzása” című művének három, magyarokkal foglalkozó fejezete. A magyarokkal kapcsolatos részek áttekintésére, illetve a kutatások állásának bemutatására vállalkoztam, két esetben pedig a keleti vonatkozások értelmezésében lehetett továbblépni. Elsőként a tudósításokban szereplő magyar névanyagot, a forrás összeállítójának nyelvhasználatát és a felhasznált források kutatásának állását mutattam be. A 38. fejezet a magyarság korai történetének elbeszélése, amelynek értelmezése meghatározza azt a koncepciót, amelyre történetünket felépíthetjük. Az értelmezés első kérdése, hogy a tudósítás történetileg minden részletében valóság-hű elbeszélés-e. Ha hitelesnek fogadják el a téma kutatói, akkor úgy vélik, hogy a fejezetben leírtak 20-70 év közötti időszak alatt történhettek. Ha pedig úgy gondolják, hogy a mitikus jelleg a meghatározó, akkor 150-230 év körüli időtartam is szóba jöhet. Mivel a történet központi eseménye a savartói asphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű. A kronológia meghatározásakor négy dátum merült fel: az első Regino 889-es besenyő–magyar háborújához köthető; a második elképzelés 853-hoz kapcsolható, ekkor jelennek meg a szevordik az örmény forrásokban; a harmadik elképzelés szerint a háború 750-es évekre datálható, mikor a muszlim források szávdokokat említenek a Kaukázusban történtek leírásakor; valamint a 7. századra is teszik a kangaroknak a szír forrásokban való korai előfordulására alapozva.

Miután a koncepció központi kérdése a savartói asphaloi–kangar háború, megvizsgáltam a savartói asphaloi kérdést, illetve hogy mit jelent a Perzsia terminus, abban az összefüggésben, hogy a savartói népesség kelet felé, Perzsia vidékére költözött. A szakirodalom áttekintése után vált nyilvánvalóvá, hogy Thury 1897-es tanulmánya után egyetlen armenista sem foglalkozott intenzíven a kérdéssel. Az 1980-as évektől a vonatkozó örmény forrásoknak az angol fordítása történeti kommentárokkal rendelkezésre áll. Így ezek számbavételére is vállalkoztam.

János katolikosz művében három eseménnyel kapcsolatban fordul elő a *sevordik* név: 853-ban, a 897–901 közötti időszak történései kapcsán és 910-ben. A többi hat alkalommal csak Uti tartomány, a *sevordik* területének neve szerepel. Eredetükről János katolikosz nem tudott sokat, a népetimológias *heros eponymos* nem hordoz történeti információt. II. Asot 910-ben harcol a *sevordik* ellen, és tudni róla, hogy 914-ben fogadták a konstantinápolyi császári udvarban, s vele volt János katolikosz is. Így tehát a bizánci udvarban az örmény ügyekről naprakész információkkal rendelkeztek, amit mellel a DAI-nak a Kaukázus népeivel foglalkozó fejezetei is

jól mutatnak, de ott a *sevordik* neve nem fordul elő. A császár egy másik munkájában szerepel a **sevortoi* egy örmény népcsoport nevéként. Az is egyértelmű, hogy a magyarokra használt *savartoi* és az Uti tartomány népességére vonatkozó **sevortoi* azonosítása nem VII. Konstantín császártól, hanem Thurytól és Marquarttól származott.

A muszlim forrásokban előforduló *siyāwurdīya/sāwurdīya* és az örmény források *sevordik* alakja tökéletesen megfelelhet egymásnak, és a 9–10. században pontosan ugyanarra a területre helyezik őket, így ezek azonosítása megalapozott. Ugyanakkor a muszlim történetírásban e nép egy évszázaddal korábban is feltűnt, tehát már a 750–60-as években számolhatunk kaukázusi jelenlétükkel. Sőt egy új feltételezést is megkockáztathatunk: Marwān 737-ben megtámadta a Kazár Birodalmat, és a kazár törzsterületen túl, feltehetőleg az erdővidéken legyőzte a *Šaqāliba* nevű népet. Őket a Volga környéki finnugor nyelvű népességgel azonosítva úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy egyik részük nyugatra tért ki, egy másik pedig keleti irányba menekült, míg egy kisebb csoportot Marwān vitt magával. A nyugatra húzódó csoportokat esetleg azonosíthatjuk a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó elemmel.

A *savartoi* kérdésnek másik fontos eleme, hogy hol volt Perzsia. Az eddigi kutatás alapvetően arra épült, hogy ez a Kaukázus, pontosabban Persarmenia lehet. Ha megvizsgáljuk alaposan, hogy Bīborbanszületett Konstantín mit érthetett Perzsián, akkor megállapítható, hogy a forrásként használt 7–9. századi bizánci előzményekben Irakot, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette. A császár saját korára pedig a rövid életű Szádszita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Armenia területét magában foglaló északnyugat Irán területére, illetve a Buvajhida-dinasztia által uralt Nyugat-Iránra használta úgy, hogy a Kelet-Iránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a DAI 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük Horaszánnak, amit al-Bakrī nemrégiben előkerült tudósítása egyértelműen alátámaszt.

Mindenesetre a DAI 38. fejezetének értelmezési kereteit áttekintve megállapíthatjuk, hogy még az alapkérdésekben sem sikerült egységes álláspontra jutni a kutatásnak, ugyanakkor az értelmezés terén történtek komoly előrelépések. A korai magyar történet vázának kialakítását már az előre meghatározza, hogy a 38. fejezetben elmondott történetet valós elbeszélésnek vagy mitikus elemekkel tarkított legendának tartjuk. Ezzel függ össze, hogy a története középpontjában található szavárd–kangar háborút milyen más ismert történeti eseménnyel lehet összekapcsolni. A korábbi szakirodalomban meghatározó a Regino datálására, illetve a szír forrásokon alapuló 6–7. századi időszakra épült koncepciókat feladták, mivel az előbbi Györffy György hitelt érdemlően cáfolta, míg az utóbbi esetben az elmélet kidolgozója, Czeglédy Károly maga változtatta meg a véleményét. Így a szavárdok kaukázusi megjelenése alapján maradt a muszlim források által megőrzött 750 körüli első említés vagy az örmény forrásokban elsőként 854-ben feltűnő *sevordik*, amire a kangar–szavárd háború időpontját építeni lehet. A 750 körüli datálást kizáró érvelés nem meggyőző, tehát nincs okunk ezt a feltételezést elvetni. Ugyanakkor kérdés, hogy a kutatás, amely eddig egyértelműen a Kaukázushoz kötötte a szavárd kérdést, nem járt-e tévúton, ugyanis nem kizárt, hogy a DAI-ban Perzsia neve Horaszánt rejti, ami az eddigi elképzeléseket számos ponton felülvizsgálatra készíti. Nem zárhatjuk ki, hogy Perzsia elnevezés egy általános értelemben vett Kelet fogalommal azonosítható.

A 38. fejezet mellett a 39. és 40. szól még a magyarságról. Ha összevetjük a 38. fejezet történetét, illetve a 39–40. fejezetből rekonstruálható történetet, akkor azt látjuk, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásának két párhuzamos története áll előttünk: egy magyar (hétmagyar) szempontból előadott eredet (38.) és egy kabar változat (39–40.), amely a kabarok magyarsághoz történő csatlakozása után már helyet kap a magyarok történetében is. A két történet viszonya és történeti értelmezése számos új kérdést vet fel.

A honfoglalás előtti magyarság történetének másik alapforrása a Ğayhānī-hagyomány, amely a többi kelet-európai nép mellett a magyaroknak is szentelt egy fejezetet. Ennek alapos feldolgozását egy korábbi munkámban elvégeztem. Itt csak a szövegrekonstrukció kapcsán előkerült fontosabb történeti eredményeket foglaltam össze. A párhuzamos szövegek (Ibn Rusta, Gardīzī, a *Ḥudūd al-Ālam* és al-Marwazī) alapján egyértelmű, hogy az alapszövegnek volt egy rövid változata, amelyet

kiegészítettek, és így jött létre a hosszabb redakció. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltéréssel nem számolhatunk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre utal. Az alapredakciót még legalább kétszer átdolgozták, melynek során újabb betoldásokkal egészítették ki a szöveget a Ğayhānī-hagyományt képviselő szerzők. Ezekben belül három típust különböztettem meg. Van, amit a Ğayhānī-hagyomány más, azonosítható helyéről másoltak be a kései szerzők, illetve másolók. Egyes szövegrészek forrásait filológiai és történetföldrajzi megfontolások alapján tudjuk azonosítani. Ezek bizonyára a 895 előtt a magyaroknál megfordult muszlim kereskedőktől származhattak. Végül vannak olyan betoldások, amelyeknek az eredetét ez idő szerint nem tudjuk azonosítani.

Az átdolgozások során a dunai bulgár, azaz nándor (n.nd.r) és morva, azaz marót (m.rwāt) népre vonatkozó adatokat olyan szinten tudjuk azonosítani, hogy ezek a népnévalakok magyar forrásközlőkre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján a két nép leírása még 895 előtről származott, és ezeknek csak perzsa nyelvű változati maradtak fenn (Gardīzī, *Ĥudūd al-Ālam*). Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, hiszen mindhárom a Ğayhānī-hagyomány egy másik helyéről másolták le.

Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét nem sikerült azonosítani. Ebbe a kategóriába soroltam az Ibn Rusta és a Gardīzī által hagyományozott több részt. Ezek közül kettőt emelek ki, amelyek történeti aspektusai fontosak.

Ibn Rusta, Gardīzī és al-Bakrī munkáiban a magyarság határa a Volgától keletre esik, ez nem illik bele a források földrajzi képébe. Korábban ezt az adatot úgy értelmezték, hogy az a magyarság Volgán túli korábbi lakhelyére utalna. Miután az értelmezés igen ellentmondásos, felmerült, hogy esetleg a Volga vidéken maradt magyarságról szólna a tudósítás, és abban az esetben lehet egykorú vagy 10. századi betoldás is.

A magyar–szláv viszonyt tárgyaló tudósítás alapszövege Marwazīnál és Gardīzī adatainak második részében maradt meg. Ibn Rusta és Gardīzī szövege alapján megállapítható, hogy ezt kétszer még átírták és kiegészítették. Ezt követően Ibn Rusta, beszűrt egy nyilvánvalóan más forrásból származó információt: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen”. Ibn Rusta szövegének elemzése azt mutatja, hogy az alapszöveg kétszeri átdolgozásába került be egy interpoláció a kazár magyar viszonyról. Ez azért lényeges, mert ezen szövegrész alapján kapcsolták össze Sarkel felépítését a magyarok megjelenésével a 830-as években. Ez az érvelés az új eredmények alapján tarthatatlan.

A negyedik fejezetben a magyarságnak a Kárpát-medencébe települését és a keresztény Magyar Királyság megalapításáig tartó történetét geopolitikai, valamint nagyobb történeti összefüggések szempontjából tekintetem át.

Elsőként az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonyrendszerében vizsgáltam a magyarság korai történetét. A Kárpát-medence földrajzi adottságai lehetővé teszik, hogy a nomadizáló lakosság bőséges folyó menti legelőterületek miatt állandó szállásokat alakíthasson ki, és mivel a területe a földművelésre is alkalmas, a letelepedéssel ez is egyre fontosabb lehetett.

A Kárpát-medence számára kelet felől a Kárpátok hegy-koszorúja természetes védelmet nyújtott, amit erősíthetett a medence egységes politikai vezetése, mint például az avarok és a magyarok esetében. A bulgárok, később a besenyők, az úzok azért kénytelenek az Al-Duna és a Balkán-hegység közé telepedni, mert az Avar Kaganátus, illetve a Magyar Királyság szilárdan kezében tartotta a Kárpát-medencét, ennek következtében csak kisebb bulgár, besenyő, úz csoportok költöztek a Kárpát-medencébe.

A Kárpát-medence elfoglalása nagyjából hasonló feltételek mellett ment végbe a hunok, az avarok és a honfoglaló magyarok korában. A keleti Kárpátok és Erdély hágóin tudtak a nomádok közvetlenül benyomulni, de ha ezek védelmét jól megszervezték, akkor viszont észak felől a Morva-kapun át lehetett bejutni. Először az Alföldet szállták meg, aztán második fázisban a Dunántúl elfoglalására került sor.

A Kárpát-medence birtokba vétele után a hunok, az avarok és a magyarok is a szomszédos

birodalmaktól különböző formákban presztízsjavakat és kereskedelmi árukat szereztek be, ez a rablóhadjáratoktól a foglyok kiváltási árán és a béke fejében fizetett évpénzen át a kereskedelemig terjedhetett. Ezek a nomád politikai alakulatok hatalmas bevételekre tettek szert. A rendelkezésre álló forrásanyagból csak becsülni tudjuk a nomádok jövedelmét, de a régészeti anyagban mindhárom esetben tükröződik a leletgyűtéseken a befolyó nemesfém. Ennek a rendszernek a fenntartása 80 éven túl egyik hatalomnak sem sikerült. Van még egy közös vonás mindhárom Kárpát-medencében élő nomád hatalom történetében. Ez pedig az, hogy a hunok és az avarok bukása a Nyugatrómai-, illetve Frank Birodalommal hozható összefüggésbe, a magyarok életmódváltása és a kereszténység felvétele pedig a Német-római Birodalommal állt kapcsolatban.

A középkori Európa kialakulásában a nomádoknak jelentős szerepük volt. Az Alpoktól északra és részben keletre élő, többségében germán nyelvű erdőlakó népesség a Római Birodalom tartós közelsége következtében nagyobb politikai egységekbe tömörült. A Nyugatrómai Birodalom belső feszültségei, illetve a hunok kiváltotta népmozgások vezettek Róma bukásához és az új királyságok kialakulásához. A nyugati szintézist a Frank Birodalom képviselte, amely kelet felé terjeszkedett. Eközben az Avar Kaganátus folytatta a steppei hagyományt a Kárpát-medencében. Az erdőlakó szláv nyelvű közösségek szimbiózisba léptek a steppei nomád mintát követő csoportokkal a Kárpátok közelében, az Al-Dunánál pedig Bizánccal léptek kapcsolatba. A Balkánra települő szlávok többsége bizánci befolyás alá került, míg mások az egykori Nyugatrómai Birodalom területére, illetve a Kárpátoktól északra lévők a keletre terjeszkedő frank struktúra vonzáskörzetébe kerültek. A magyar történet egyediségét az adja, hogy a magyaroknak megvolt a nomád mintájuk, ennek ellenére a közép-európai erdőlakó közösségekből kialakuló csehekkel és lengyelekkel együtt a német-római modellt követték.

Ha az ezredfordulón a civilizációk fejlettségi szintjének valamiféle rangsorát állítjuk fel, akkor annak élén Kína és az iszlám világ állt, majd azt követte India és a bizánci civilizáció, és a sor végén szerepel Nyugat-Európa. Ez azt mutatja, hogy Géza és István döntését nem a civilizációs fejlődési szint, avagy a benne rejlő perspektíva határozta meg, ugyanis a magyar udvarban Kordova vagy Konstantinápoly civilizációs előnyével tisztában lehettek, ennek ellenére nem azok mellett döntöttek.

Választ kell adni arra a kérdésre is, hogy a világvallások felvétele hogyan alakult Közép- és Kelet-Európában a 10. században. A Kárpát-medence nyugati fele a Római Birodalom, illetve később a Frank Birodalom része volt, és amint arra Szűcs Jenő a régiók elméletének kidolgozása során felhívta a figyelmet, a Magyar, a Cseh és a Lengyel Királyság nyugatról történő krisztianizálása hosszan ható történeti tradíció eredményeként a Kelet- és Nyugatrómai Birodalmat elválasztó vonal északi meghosszabbítása – kisebb korrekciókkal – nyomán ment végbe, és alakult ki a közép(-kelet) európai régió.

Közép- és Kelet-Európában a 10. században a térítés három fő irányt követett. Keletről, a Számánida udvarból indultak ki iszlamizáló törekvések, amely a volgai bulgároknál a Volga–Káma összefolyásánál sikeres volt. Az iszlám további nyugati terjeszkedési kísérleteit adathalmozhatjuk a kijevi Rusz és a besenyők kapcsán. A Kárpát-medencében élő magyarság a kelet-európai muszlim kereskedőkkel szoros kapcsolatot tartott fenn, és a Magyar Fejedelemségben jelentős számú muszlim közösség élt. Ez persze nem azt jelenti, hogy reális esély lett volna az iszlám felvételére, csupán azt jelzi, hogy ilyen lehetőség felmerülhetett.

A keresztény térítés két irányból érte Közép- és Kelet-Európát. A bizánci missziókat Konstantinápolyból irányította a császár és a pátriárka szoros együttműködésben. Bizánc kísérletet tett a 9. század második felében és a 10. század derekán a Kárpát-medence megtérítésére is, azonban a 10. század második felében a pápaság és a Német-római Császárság is aktívan bekapcsolódott a térítésbe, amelynek következtében Géza és István politikája révén a magyar királyság a latin rítusú Nyugat része lett a csehekkel és lengyelekkel együtt. 1000-ban a koronázás a keresztény királyság létrehozását jelképezte, és a pápai áldás az érsekség alapítására vonatkozhatott, azaz a magyar egyházszervezet kiépítésére. A Nyugathoz való csatlakozásban nem a civilizációs fejlettségi szint, hanem inkább a hosszabban ható történeti, geopolitikai hagyományok, illetve a rövidtávú politikai érdekek játszottak meghatározó szerepet.

Könyvek:

Hansgerd Göckenjan und István Zimonyi, *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī -Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Ğudūd al-Ğālam, al-Bakrī und al-Marvazī)*. Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica. Band 54. Wiesbaden 2001.

Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest 2005.

Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ğayhānī-Tradition. Aus dem Ungarischen von Tibor Schäfer. Herne 2006.

Szerkesztések:

Szücs J., *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged 1992.

Kmoskó M., *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom.* I/1, I/2, I/3. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10, 13, 23, Budapest 1997, 2000, 2007.

Tanulmányok:

Ligeti Lajos magyar őstörténet koncepciója: *Századok* 122, (1988), 216–221.

Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. In: Őstörténet és nemzettudat. Szerk. Kincses Nagy Éva. Magyar Őstörténeti Könyvtár 1. Szeged 1991, 89–93.

Muszlim források (gondozta Zimonyi István). In: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995, 17–91.

A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. Kovács L, Veszprémy L. A honfoglalásról sok szemmel II. Főszerk. Györffy Gy. Budapest 1996, 49–59.

A kazárok szerepe Kelet-Európában. *Magyar Tudomány* 1996/8, 952–957.

Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble. *Cahiers d'études hongroises* 8/1996, 20–33.

The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus' De administrando imperio: Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. In: *Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16–21, 1996.* Ed. Á. Berta. Studai Uralo-Altaica 39. Szeged 1997, 459–471.

Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk. Makk F., Tar I., Wojtilla Gy. Szeged 1998, 159–166.

A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* 106 (1998), 129–144.

Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk. Felföldi Sz., Sinkovics B. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest 2001, 88–96.

Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet – Nyelvtörténet A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. Károly L., Kincses Nagy É. Szeged 2001, 201–212.

Vengry v Volgo-Kamskom bassejne. *Bjulleten = (Newsletter)* 9. Hungaro-Rossica. Moskva 2002, 130–186.

A honfoglaló haderő létszáma. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9-10. Szerk. Balogh L., Keller L. Budapest 2004, 101–111.

A New Muslim Source on the Hungarians in the Second Half of the 10th Century. *Chronica* 4 (2004), 22–31.

The Nomadic factor in medieval European history. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 33–40.

Das eingegrabene Land. Eine arabische Volksetymologie der ungarischen Selbstbezeichnung. *Ural-Altäische Jahrbücher* 19 (2005), 50–64.

The Hungarian Passage of the Jayhani-tradition. *Chronica* 5 (2005), 161–170.

The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe). In: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004*. Ed. B. G. Mende. Varia Archaeologica Hungarica XVIII. Budapest 2005, 87–102.

Vom Ural ins Karpaten-Becken. Die Grundzüge der ungarischen Frühgeschichte. *Chronica* 7–8 (2007–8), 261–270.

Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. Szerk. Balogh L.–Kovács Sz. Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest, 2009, 11–28.

A nomádok jelentősége a középkori Európában. *Acta Universitas Szegediensis. Acta Historica* 127 (2011) 101–108.